

UOT 81`42

DİLÇİLİKDƏ QRAMMATİK SİNONİMLİYİN TƏDQIQINƏ DAİR

BAXŞƏLİYEVƏ NATAVAN RASİM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

natavanabbas@gmail.com

Açar sözlər: qrammatik kateqoriya, sintaktik sinonimlik, morfoloji sinonimlik, leksik-qrammatik sinonimlik, qrammatik sinonimlik

Sinonimlik dilçiliyin leksikologiya şöbəsinin tədqiqat obyektinə olub, dilçilər tərəfindən kifayət qədər tədqiq edilsə də, son zamanlar bu termin dilin digər aspektlərinə də tətbiq edilməyə başlamışdır: “səslərin sinonimliyi”, “frazoloji sinonimlər”, “qrammatik sinonimlər”, “sintaktik sinonimlər”.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq qrammatik sinonimlik tədqiq edilməyə başlamışdır. Qərb dilçiliyində bu problem öz əksini H.Suit, O.Yespersen, Z.S.Hərris, N.Homski, U.L.Çeyfin əsərlərində tapmışdır.

Klassik qrammatikanın nümayəndələri “paralel fəaliyyət göstərən konstruksiyalar” və yaxud “ekvivalentləri” adlandırdıqları sintaktik sinonimliyi müəyyənləşdirməyə nail olmuşlar.

Beləliklə, sintaktik konstruksiyaların ekvivalentliyin müəyyən bir xarakter daşıyıcısı olmasını ilk dəfə klassik elmi qrammatikanın təsisçisi H.Suit irəli sürmüşdür. [7, s.123]

O.Yespersen qrammatik sinonimlik terminini ilk dəfə dilçiliyə gətirmişdir, lakin o, bu termini, onun işləmə mexanizmini müəyyənləşdirməmişdir.

Qrammatik sinonimlik terminini rus dilçiliyinə ilk dəfə A.M.Peşkovski gətirmişdir. 30-cu illərdə yazmış olduğu «Принципы и приемы стилистического анализа и оценки художественной прозы» məqaləsində A.M.Peşkovskinin qrammatik sinonimlik haqqındakı fikirləri ilk tədqiqat kimi çox qiymətli hesab edilir və ona belə tərif verir:

“Qrammatik mənasına görə bir-birinə yaxın olan söz və söz birləşmələri qrammatik sinonimlərdir”. [9]

A.M.Peşkovski eyni bir fikrin müxtəlif qrammatik formalarla necə ifadə edilməsini qrammatik sinonimlik hesab etmişdir. Müəllif qrammatik sinonimliyi iki yerə ayırır:

- 1) morfoloji sinonimlik;
- 2) sintaktik sinonimlik.

Rus dili materialları əsasında qrammatik sinonimliyi tədqiq edən alim belə qənaətə gəlmişdir ki, üslubi ifadə baxımından sintaktik sinonimliyin ifadə vasitələri morfoloji sinonimliyə nisbətən daha genişdir. Sonralar qrammatik sinonimlik Y.M.Qalkina-Fedorçuk, Q.İ.Rixter, V.P.Suxotin, A.İ.Qvozdev, İ.M.Kovtunova, V.N.Yartseva, Y.İ.Şendels və b. tərəfindən tədqiq edilmişdir.

V.N.Yartseva qeyd edirdi ki, yalnız qrammatik mənanın oxşarlığı və struktur yaxınlığı konstruksiyaların sinonim kimi müəyyənləşdirilməsinə əsas verir. Qrammatik sinonimləri müəyyənləşdirərkən V.N.Yartseva qrammatik mənanın ümumi-nöqtəyi-nəzərindən çıxış edir və qeyd edirdi ki, konseptdən (anlayışdan) dil formasına qədər olan təhlil həmişə özündə qeyri-lingvistik təhlilə keçmək təhlil-kəsi saxlayır. [11, s.26]

M.K.Milix sintaktik sinonim terminini istifadə etmədən yaxın və ya oxşar məna ifadə edən, lakin fərqli qrammatik kateqoriya və nitq hissələrinə aid olan sintaktik konstruksiyaları tədqiq etmişdir. Feilin zaman və şəkil kateqoriyası, hal şəkilçiləri ilə yanaşı o, ismin tək və cəm forması, şəxs əvəzliliyi və xüsusi adların sinonimliyini göstərmişdir. [4, s.31]

İ.İ.Kovtunova tam qrammatik paralelizm ifadə edən, lakin həmin qrammatik mənanın elementləri ilə fərqlənən konstruksiyaları sintaktik sinonim adlandırmışdır. [1, s.82]

Sinonimliklə bağlı məsələləri S.Kartsevski də tədqiq etmişdir. Onun bu sahədə xidmətləri ondan ibarət olmuşdur ki, o, işarə ilə mənanın uyğunsuzluğunun tamamı korlamadığı, əksinə, onun mövcud olmasını mümkün edən dil sisteminin fəaliyyət göstərməsi prosesini aşkar etdi. Onun əsas fikri ondan ibarətdir ki, hər bir linqvistik vahid eyni zamanda həm sinonim, həm də omonimdir. İşarənin dualizmi işarə ilə onun mənasının sərhədlərinin üst-üstə düşməməsini göstərir. Belə ki, bir işarə bir neçə mənaya (omonimiya), bir mənaya bir neçə formaya (sinonimiya) malik ola bilər. S.Kartsevski omonimiya ilə sinonimiyanı bir hadi-sənin iki üzünü kimi təqdim etmiş və qeyd etmişdir ki, onlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. [7, s.126]

A.A.Çoy belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, təkcə sadə, sadə və mürəkkəb cümlələr arasında deyil, həm də bağlayıcı tabesiz mürəkkəb və tabeli mürəkkəb cümlələr arasında sinonimik əlaqələr ola bilər. [11, s.73]

Y.İ.Şendels qrammatik sinonimliyi “müxtəlif aspektli və bir aspektli olaraq iki yerə bölür.

a) Müxtəlif aspektli sinonimlər dilin müxtəlif yaruslarına daxildir. Başqa sözlə, müəyyən bir məzmunu ifadə etmək üçün dildə mövcud olan müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir. Alimin fikrincə, bu cür sinonimlər dilin qrammatik quruluşundan çox onun ifadəliliyinə, elastikliliyinə xidmət etdiyindən, onlar qrammatik sinonim hesab edilə bilməz.

b) Bir aspektli sinonimlər aşağıdakı bölgədə təsnif edilir: sinonim morfemlər (sözdüzəldici şəkilçilərin sinonimliyi), sinonim söz formaları (sözdəyişdirici şəkilçilərin sinonimliyi), söz birləşmələrinin sinonim modelləri, tərkiblərlə budaq cümlələrin sinonim modelləri.

Y.İ.Şendelsin fikrincə, qrammatik formaların sinonimliyinə öyrənərkən, formanın ifadə etdiyi mənanı xırda hissələrə ayırmaq lazımdır. Formanın qazandığı sonrakı mənalara müəllif tərəfindən semlər adlandırılır. Sem formanın kateqorial mənasının bölünmüş minimum elementidir və yaxud sem kateqorial mənanın semantik planda bölünməsi mümkün olan diskret elementidir. Sem formanın mənaya fərqləndirici elementlərindən biridir. [9, s.1-5] Dildə qrammatik formalar bir və bir neçə semdən təşkil olunur. Qrammatik formaların semlərə bölünməsi, onların mənalara tam və ya aydın dərk olunmasına kömək edir. Semlər formanın denotativ məzmununu açır. Semlər qrammatik formanın malik olduğu bütün mənalara əhatə edir.

Qrammatik sinonimliklə bağlı A.N.Qvozdevin fikirlərində mübahisə doğuran məsələ odur ki, onun qrammatik sinonim hesab etdiyi formaların eynicinsli olması həmişə gözlənilir. Belə ki, bəzi hallarda leksik sinonim morfoloji sinonim, morfoloji sinonim isə sintaktik sinonim hesab edilir.

V.A.Kornilov qeyd edir ki, sintaktik sinonimlər mütləq sintaktik əlaqələrin tiplərinə görə fərqləndirilməlidir, məsələn: летит стрела – летит как стрела. [4, s.140-41] V.A.Kornilovun bu ideyasını ümumiləşdirən V.İ.Kono-nenko belə hesab edir ki, sintaktik sinonimlik ayrı-ayrı sözlər (bağlayıcılar, sözlönləri, hal şəkilçiləri də daxil olmaqla) arasında deyil, bütöv sintaktik konstruksiyalar arasında mövcuddur. [4, s.18-19]

V.P.Suxotin “sintaktik sinonimlik”lə “sintaktik paralel”i bir-birindən fərqləndirərək sintaktik sinonimliyə bir qədər fərqli yanaşmanı təklif etmişdir. V.P.Suxotin fikrincə, sintaktik paralel zamanı elementlərin məzmun oxşarlığı çox da yaxın deyildir. Sintaktik sinonimlikdə isə bu belə deyildir. Elementlər arasındakı mənaya və məzmun yaxınlığı o qədər aşıqdır ki, bir element digərini asanlıqla əvəz edə bilər. Başqa sözlə, tərəflərin əvəzlənməsi sintaktik sinonim-liyin əsas meyarı hesab edilir. [6, s.14]

Bəs sintaktik sinonimliyin əsas meyarları nədir? V.N.Yartseva sintaktik sinonimliyin əsas meyarı kimi qrammatik mənanın oxşarlığı və struktur yaxınlığını hesab edir. Y.M.Qalkina-Fedoruk aşağıdakı meyarları qeyd etmişdir [2, s.122]:

1) Mənaya ümumiliyi, sintaktik tərkibə daxil olan əksər sözlərin leksik mənalara uyğunluğu;

2) Eyni mənanı saxlamaqla elementlərin əvəzlənə bilməsi;

3) Müxtəlif qrammatik formanın olması.

İ.M.Jilinin sintaktik sinonimliyinin əsas meyarının elementlərin mənasının tam saxlanması şərtinə asanlıqla əvəzlənə bilməsi ilə razılaşmamaq mümkün deyildir. [3, s.6]

Beləliklə, sintaktik sinonimləri təyin etməyin beş əsas meyarı fərqləndirilir:

1. Sintaktik modellərin mənanı saxlamaqla asanlıqla əvəzlənə bilməsi meyarı;

2. Müxtəlif sintaktik modellərlə verilmiş mənanın eyniliyi meyarı;

3. Sintaktik modellərlə ifadə edilmiş qrammatik mənalara adekvatlığı və eyni funksiya daşması meyarı;

4. Modellərin struktur sırasının ümumiliyi meyarı;

5. Kifayət qədər çox sözü əhatə etmək meyarı.

L.Y.Maksimov sintaktik sinonimləri eyni tipli və müxtəlif tipli növlərə ayıraraq mürəkkəb cümlə səviyyəsində tədqiq etmişdir. [5, s.3-11] O, eyni səviyyənin sinonimik tərkiblərini müəyyənləşdirmişdir:

a) morfoloji səviyyədə olan sinonimlər;

b) söz birləşməsi səviyyəsində olan sinonimlər;

c) sadə cümlə səviyyəsində olan sinonimlər;

ç) mürəkkəb cümlə səviyyəsində olan sinonimlər;

d) sintaqmatik üzvlənmə səviyyəsində olan sinonimlər;

Bəzi dilçilər sintaktik sinonimik vahidlərin eyni strukturlu və müxtəlif strukturlu olması fikrini irəli sürürlər. İ.M.Kovtunova belə hesab edir ki, sintaktik sinonim kimi yalnız eyni strukturlu vahidlər çıxış edə bilər. V.P.Suxotin, Y.İ.Şendels isə bunun əksini düşünürlər.

R.Q.Piotrovski dil və nitq sinonimlərini fərqləndirirdi. Nitq sinonimləri dedikdə o, yalnız müəyyən kontekstdə və xüsusi metaforik işlənmə sayəsində sinonimlik əldə edən söz, ifadə və qrammatik formaları nəzərdə tutur. Beləliklə, sintaktik sinonimlərin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. sadə cümlə tərkibində olan söz birləşmələrinin sinonimik modeli;

2. sadə cümlənin sinonimik modeli;

3. mürəkkəb cümlənin sinonimik modeli;

4. iki və daha artıq mürəkkəb cümlənin sinonimik modeli;

Sinonimik cərgəni tədqiq edərkən N.Y.Şvedova belə qənaətə gəlmişdir ki, dildə bir sıra konstruksiyalar yaxın qrammatik məna ifadə etdiklərindən bir-birləri ilə əvəzlənə bilər. Ümumi qrammatik məna ifadə etdikləri üçün bu konstruksiyalar N.Y.Şvedova tərəfindən funksional-semantik korrelyasiya adlandırılmışdır.

Qrammatik sinonimlər ilə variantlar arasındakı fərq aşağıdakılardır: Grammatik sinonimlik quruluş və məzmunca bir-birindən fərqlənən müxtəlif sintaktik modelləri özündə birləşdirir. Sintaktik modellərin mənası bir-birinə yaxındır, lakin üst-üstə düşür. Modelin variantları modelin özündə dəyişikliklərdir, onu fərqli bir modelə çevirmir. Variantlar cümlənin aktual üzvlənməsi, üslubi-emosional çalarlar zamanı əhəmiyyətli olur, qrammatik normada dəyişikliklərlə əlaqəli olduqda əhəmiyyətsizdir. Əhəmiyyətsiz dubletlər sintaktik dublet adlanır. Variantlar sinonim deyildir, çünki onlar ya eyni mənanı ifadə edirlər, ya da onların semantik fərqi sistemik qrammatik mənalara təsir etmir". [8, s.65-72]

Beləliklə, qrammatik sinonimlik təkcə ingilis, rus və Azərbaycan dillərində deyil, eləcə də transformativ, generativ və funksional qrammatikada tədqiq edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Бондарко А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики: На материале русского языка / А.В. Бондарко. М.: Языки славянской культуры, 2002, 736 с.
2. Галкина-Федорук Е. М. О синонимии в русском языке. М.: 1958, 135 с.

3. Жилин И.М. Синонимика в синтаксисе современного немецкого языка Текст. / И.М. Жилин. Краснодар, 1974, 182 с.
4. Корнилов В.А. К вопросу о типах синтаксической синонимии // Доклады научно-теоретической конференции аспирантов. Ростов-на-Дону: РГПИ, 1962, с. 140–141.
5. Максимов Л.Ю. О грамматической синонимии в русском языке Текст. // Рус. яз. в нац-ной школе, 1966, №2, с. 3-11.
6. Сухотин В.П. Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке. М.: АН СССР, 1960, 160 с.
7. Шарина Е.В. Причастные обороты и их синонимы в современном немецком языке. Монография. М.: Спутник, 2003, 147 с.
8. Шендельс Е.И.. Синтаксические варианты // ФН, №1, 1962.
9. Шендельс Е.И. Понятие грамматической синонимии // ФН, №1, 1959.
10. Ярцева, В.Н. О грамматических синонимах Текст. / В.Н.Ярцева // Романо-германская филология. Вып. I. М., 1958, с. 5-34.
11. Цой А. А. Синтаксические синонимы и критерии их определения // Синхроническое изучение различных ярусов структуры языка. Алма-Аты., 1963, 101 с.
12. Harris Z. S. Co-occurrence and transformation in linguistic structure // Language. Vol.33, № 3 (part 1), 1975, 338 pp.

РЕЗЮМЕ

ОБ ИССЛЕДОВАНИИ ГРАММАТИЧЕСКОЙ СИНОНИМИИ В ЛИНГВИСТИКЕ

Бахшалиева Н.Р.

Ключевые слова: грамматическая категория, синтаксическая синонимия, морфологическая синонимия, лексико-грамматическая синонимия, грамматическая синонимия

Статья посвящена вопросу грамматических синонимов. Синонимия является объектом использования лексикологии. И хотя она была достаточно исследована лингвистами, в последнее время этот термин был применен к другим аспектам языка: синонимии звуков, фразеологическим синонимам, грамматическим синонимам, синтаксическим синонимам. Грамматические синонимы начали исследовать в начале прошлого столетия.

Эта проблема была также исследована в работах постсоветских и российских лингвистов. Такие западные лингвисты, как Г.Суит, О.Йесперсен, З.С.Харрис, Н.Хомский, У.Л.Чайф также впервые использовали термин "грамматические синонимы" в лингвистике. В русской лингвистике А.М.Пешковский, Ю.М.Федорчук, Г.И.Рихтер, В.С.Сухотин, А.И.Гвоздев, И.М.Ковтунова, В.Н.Ярцева, Ю.И.Шендельс, А.А.Цой, В.А.Корнилов, Р.Г.Пиотровский, Н.Ю.Шведова исследовали эту проблему с разных аспектов.

Грамматические синонимы делятся на две части: морфологические и синтаксические синонимы. В статье также затрагивается вопрос дифференциации между грамматическими синонимами и вариантами. Лингвисты также доказали, что эти два понятия различаются.

SUMMARY

ON THE STUDY OF GRAMMATICAL SYNONYMY IN LINGUISTICS

Bakhshaliyeva N.R.

Key words: grammatical category, syntactical synonymy, morphological synonymy, lexico-grammatical synonymy, grammatical synonymy

The article deals with the matter of grammatical synonyms. Synonymy is the object of study of lexicology, and though it has been researched by the linguists enough, this term has been applied to the other aspects of the language, such as recently: synonymy of sounds, phraseological synonyms, grammatical

synonyms, syntactical synonyms. Grammatical synonymy started to be studied at the beginning of the last century.

This problem was also investigated in the works of western, post-Soviet and Russian linguists, too. The following western linguists - H.Sweet, O.Jespersen, Z.S.Harris, N.Chomsky, U.L.Chaiif also used the term “grammatical synonyms” in linguistics for the first time. In Russian linguistics A.M.Peshkovskiy, Y.M.Galkina-Federouk, G.I.Richter, V.P.Sukhotin, A.I.Gvozdev, I.M.Kovtunova, V.N.Yartseva, Y.I.Shendels, A.A.Tsoy, V.A.Kornilov, R.G.Piotorovski, N.Y.Shvedova researched this problem from different aspects.

Grammatical synonyms are divided into two parts: morphological and syntactical synonyms. In the article, the matter of differentiation between grammatical synonyms and variants is also touched upon. Linguists have also proved that these two notions differ.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.01.2019
	Son variant	25.06.2019